

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica IX (2010)

M. Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, Tauris Academic Studies, London–New York 2008, 323 ss.

Rola Środkowego Wschodu w zimnowojennej rywalizacji mocarstw stanowi przedmiot zainteresowania wielu historyków¹. Omawiana pozycja autorstwa tureckiego historyka Mustafy Bilgina jest pierwszą, która obejmuje szczególnie aspekt tego zagadnienia, mianowicie obliczoną na przeciwdziałanie sowieckiej ekspansji współpracę między Turcją i Wielką Brytanią, opartą na sojuszu z 19 października 1939 r. Książka jest uzupełnioną wersją dysertacji doktorskiej przedstawionej na Uniwersytecie w Birmingham w 2001 r.² Jej autor Doç. Dr Mustafa Sitki Bilgin jest pracownikiem naukowym Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (KSÜ)³.

W języku angielskim termin *Middle East* nie jest odpowiednikiem polskiego *Środkowego Wschodu*, ponieważ określa się nim głównie kraje uznawane u nas za bliskowschodnie. Niestety autor nie precyzuje, co kryje się pod tym pojęciem w jego publikacji. We wstępie zaznaczono jedynie, że dotyczy ona w głównej mierze polityki sojuszników wobec Iraku i Egiptu, a w mniejszym stopniu również wobec Syrii, Jordanii oraz Libanu. Co ciekawe, w opublikowanym kilka lat wcześniej artykule Bilgin wyjaśnia, że używając pojęcia *Middle East*, ma na myśli obszar ograniczony od północy przez Turcję i państwa arabskie (Irak, Syrię, Liban i Jordanię), którego wschodnie rubieże wyznaczają granice Iranu, Afganistanu i Pakistanu, zaś południowe Arabia Saudyjska, Egipt oraz Sudan⁴.

¹ Wśród licznych opracowań warta uwagi jest zwłaszcza praca B.R. Kuniholma zredagowana na podstawie źródeł amerykańskich: *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton 1980. Autor używa tu rzadko spotykanego w historiografii anglosaskiej terminu *Near East*. W ubiegłym roku do rąk czytelników trafiła kolejna pozycja: R. Khalidi, *Sowing Crisis. The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Boston 2009.

² M.S. Bilgin, „Anglo-Turkish Relations in the Middle East: British Perceptions, 1945–1953”, Unpublished PhD Dissertation, The University of Birmingham, July 2001.

³ Turecki stopień naukowy „Doç. Dr” jest odpowiednikiem anglosaskiego „Associate Professor”. Sylwetka oraz dorobek naukowy autora na stronie Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi: <http://web.ksu.edu.tr/index.php?afile=akademikper&opt=1&pid=79640> [dostęp 10.07.2009].

⁴ M.S. Bilgin, *British Attitude Towards Turkey's policies in the Middle East, 1945–47*, „The Turkish Yearbook of International Relations” 2002, nr 33, s. 259, przyp. 2.

Książka Mustafy Bilgina składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów, podzielonych na podrozdziały oraz mniejsze jednostki, co bardzo ułatwia orientację w tekście, a także zakończenia. Każdy rozdział zaczyna się od wprowadzenia i kończy podsumowaniem. Jak zaznaczono we wstępie, cezurę początkową pracy stanowi rok 1945, końcową zaś lipiec 1953 r., gdy brytyjskie koncepcje obrony Środkowego Wschodu poniosły fiasko. Osobny fragment wstępu został poświęcony kwestii genezy zimnej wojny w świetle historiografii klasycznej, rewizjonistycznej oraz postrewizjonistycznej. Nie zabrakło również dokładnego naświetlenia sytuacji wewnętrznej obydwu państw i omówienia bazy źródłowej.

Rozdział I, *Anglo-Turkish Relations in the Middle East: The Historical Background to 1945*, zawiera antecedencje. Aby ułatwić czytelnikowi zrozumienie kwestii poruszanych w dalszej części pracy, autor cofnął się do momentu podpisania traktatu handlowego z Imperium Osmańskim w 1583 r. Tę część pracy zamyka podrozdział obejmujący okres „aktywnej neutralności” Turcji podczas II wojny światowej. Bilgin polemizuje z poglądem, jakoby główne dążenie tureckiej dyplomacji sprowadzało się do możliwie najdłuższego zachowania neutralności. Na podstawie tureckich źródeł dowodzi, że już w kwietniu 1939 r. w Ankarze zdawano sobie sprawę, iż w razie wybuchu wojny jej cele będą zbieżne z interesami Wielkiej Brytanii i Francji. Zdaniem autora sytuacja Turcji nie znajdowała zrozumienia u zachodnich aliantów. Główną odpowiedzialnością za jej późne przystąpienie do wojny (dopiero 23 lutego 1945 r., żeby uzyskać status członka założyciela ONZ Turcja wypowiedziała wojnę Niemcom i Japonii) obarcza on władze brytyjskie, które nie zdołały na czas dostarczyć odpowiedniej ilości nowoczesnej broni.

Tematem rozdziału II, *The Emergence of the Soviet Threat in Anglo-Turkish Relations (1945–47)*, jest ewolucja wzajemnych stosunków w obliczu nowego czynnika, jakim stały się sowieckie roszczenia wobec Turcji w latach 1945–1947. W marcu 1945 r. Moskwa wypowiedziała bowiem traktat o przyjaźni i neutralności zawarty z Turcją 17 grudnia 1925 r. Warunki jego przedłużenia, przedstawione przez stronę sowiecką w czerwcu 1945 r., obejmowały rewizję konwencji z Montreux (regulującej zasady żeglugi przez cieśniny czarnomorskie), co zgodnie z wizją Moskwy implikowało konieczność udostępnienia sowieckiej flocie baz w rejonie Bosforu i Dardaneli. Ponadto domagano się zwrotu przygranicznych wilajetów Karsu, Ardahanu i Artvinu, scedowanych na rzecz Turcji na mocy traktatu z 1921 r. Żądaniom tym towarzyszyła antyturecka kampania w sowieckich środkach masowego przekazu oraz koncentracja oddziałów wojskowych na terenach graniczących z Turcją.

W obliczu eskalacji „wojny nerwów” pomiędzy Moskwą a Ankarą z początkiem 1945 r. Wielka Brytania porzuciła rezerwę, z jaką w poprzednich miesiącach traktowała neutralną sojuszniczkę. Głównym celem dyplomacji obydwu państw stało się utworzenie wspólnego frontu z udziałem Waszyngtonu. Działania te zakończyły się sukcesem w momencie ogłoszenia „doktryny Trumana” w marcu 1947 r. Szkoda, że nie podjęto w tym momencie próby oceny stopnia realnego zagrożenia Turcji. Ciekawe uwagi na ten temat można znaleźć w cytowanym w innych miejscach pracy pamiętniku George’a Kannana.

Tego samego przedziału czasowego dotyczy rozdział III, *Britain, Turkey and the Middle East (1945–47)*. Przedstawiono w nim zabiegi Turcji na rzecz pozyskania

do współpracy przeciwko sowieckiemu zagrożeniu państw arabskich, zwłaszcza Iraku i Transjordanii.

Kolejny, IV rozdział, nosi tytuł *The Question of Palestine in Anglo-Turkish Relations (1947–50)*. Stosunki pomiędzy Wielką Brytanią a państwami arabskimi zdominowała w tym czasie kwestia palestyńska. Pomimo że w wyniku rozciągnięcia nad Grecją i Turcją „parasola ochronnego” Waszyngtonu sowieckie zagrożenie zostało oddalone, Ankara nie ustawała w wysiłkach na rzecz wzmocnienia swego bezpieczeństwa. W zamian za poparcie tych starań przez sojusznika usiłowała grać rolę pośrednika pomiędzy Wielką Brytanią a państwami arabskimi przeciwnymi podziałowi Palestyny i utworzeniu Izraela. Autor dowodzi, że z wzajemnej wymiany usług korzyści czerpali głównie Brytyjczycy, równocześnie stopniowo tracąc zainteresowanie rejonem Środkowego Wschodu na korzyść Europy, co ostatecznie przypięczętowało utworzenie NATO w kwietniu 1949 r.

W maju 1950 r. rządy w Turcji przejęła Partia Demokratyczna. Nowa ekipa polityczna przewidywała dla Turcji rolę pomostu między państwami Środkowego Wschodu a zachodnimi demokracjami. Przywiązywała też większą wagę do budowania pozytywnych stosunków z USA. Okazji dostarczył miesiąc później wybuch wojny koreańskiej. Odpowiadając na apel ONZ, Turcja zdecydowała o wysłaniu w rejon działań zbrojnych kontyngentu w sile 4,5 tys. żołnierzy. Sukcesy tureckiej armii otworzyły Ankarze drzwi do NATO: w lutym 1952 r. stała się ona pełnoprawnym członkiem tej organizacji. O wspomnianych wydarzeniach możemy przeczytać w rozdziale V, *An Active Foreign Policy: Turkey's Involvement in the British Defence Plans and Her Admission to NATO (1950–52)*.

Ostatni, VI rozdział, nosi tytuł *The Fall of the British Regional Defence Plans and the Rise of Turkish 'Triangular Strategy' (1952–53)*. Kiedy brytyjskie plany zorganizowania obrony Środkowego Wschodu z udziałem Egiptu poniosły fiasko, wiosną 1953 r. Londyn był skłonny przyjąć turecką propozycję współpracy trójstronnej, w której uczestniczyłyby Irak. Rozwiązanie to okazało się zbieżne z nową amerykańską koncepcją *Northen Tier*, co ostatecznie znalazło potwierdzenie w zawarciu Paktu Bagdadzkiego w 1955 r.

Mustafa Bilgin wyróżnia dwa wyraźne etapy współpracy brytyjsko-tureckiej, ukierunkowanej na przeciwdziałanie ekspansji ZSRR na terenie Środkowego Wschodu. Dowodzi, że pomimo przejęcia odpowiedzialności za pomoc dla Turcji przez Stany Zjednoczone w marcu 1947 r., aż do 1952 r. Ankara, trzeba podkreślić – rozczarowana pewnymi posunięciami sojusznika, polegała głównie na Wielkiej Brytanii jako sile chroniącej ją przed potencjalnym sowieckim zagrożeniem. Dopiero blokowanie przez Wielką Brytanię kandydatury Turcji do NATO w 1952 r. skłoniło ją do docenienia wagi wsparcia ze strony USA.

Baza źródłowa pracy sprawia imponujące wrażenie. Podczas 14-miesięcznego pobytu w Wielkiej Brytanii autor przeprowadził szczegółową kwerendę w londyńskim Public Record Office (obecnie National Archives, NA) oraz w bibliotekach. Ilość materiałów wytworzonych przez Foreign Office (FO), nie wspominając o innych brytyjskich agendach rządowych, może wzbudzać, w zależności od stopnia determinacji badacza, euforię lub przerażenie. Po wprowadzeniu do elektronicznego katalogu archiwum hasła *Turkey* w przedziale czasowym 1945–1953 otrzymujemy 1027 sygnatur z kilkudziesięciu zespołów archiwalnych; zaś termin *turkish* zawierają

tytuły kolejnych 687 jednostek⁵. Nie należy się zatem dziwić, że Bilgin zdecydował się sięgnąć do opracowań FO. Są to zredagowane na potrzeby ministerstwa streszczenia, zawierające przegląd wydarzeń, jak np. 14-stronicowy *Review of Events in Turkey in 1945*, 21 February 1946, sygn. FO 371/59297 (dokument ten jest konsekwentnie cytowany z błędną datą 1 February 1946). Niekiedy jednak zbyt pobieżne traktowanie dokumentów powoduje komplikacje. Przykładowo na s. 61 znajdujemy informację, że stanowisko brytyjskiego rządu wobec amerykańskiej propozycji rewizji konwencji z Montreux z 5 listopada 1945 r. zostało zakomunikowane Moskwie 23 listopada t.r. Jednak lektura akt zgromadzonych w jednostce archiwalnej o sygnaturze FO 371/48699⁶ dowodzi, że musiało to mieć miejsce wcześniej, skoro już 21 listopada brytyjski ambasador w Ankarze Sir Maurice Peterson rozmawiał na ten temat z przedstawicielem dyplomatycznym Moskwy.

Informacji na temat polityki tureckiej dostarczyły publikacje dokumentów, wspomnienia, opracowania, teksty publikowane w czasopiśmie naukowych oraz prasa codzienna. Dziwi fakt, iż wśród cytowanych artykułów autorstwa Mustafy Bilgina zabrakło kilku, które dotyczą kwestii poruszanych w pracy⁷.

Korzystanie z książki komplikuje niestety sposób ekspozycji licznych i rozbudowanych przypisów. Zostały one bowiem zamieszczone nie pod tekstem, lecz na końcu książki (s. 245–297), co jest dość często spotykanym mankamentem współczesnych anglojęzycznych publikacji.

Orientację w pracy ułatwia natomiast indeks uwzględniający nazwiska, pojęcia geograficzne, nazwy własne oraz hasła w rodzaju *Arab Nationalism*, *Korean War* czy *Sudan Question*. Nie uniknięto jednak błędów przy jego opracowaniu. Zgodnie ze zwyczajem przyjętym w niektórych anglojęzycznych publikacjach osoby z tytułami lordowskimi wymieniono bez imion, np. Alanbrooke, Lord (s. 316); Halifax, Lord, Inverchapel, Lord (obydwaj na s. 318). Gwoli sprawiedliwości należy przyznać, że zupełnie pominięto tureckiego ambasadora w Londynie Eşrefa Ünaydına oraz sowieckiego ambasadora w Ankarze, Siergieja Winogradowa (w oryginale: Vinogradov). Zabrakło też konsekwencji w redagowaniu dodatkowych informacji o osobach figurujących w indeksie, ponieważ dane na temat sprawowanej funkcji czy urzędu znajdujemy przy władcach, premierach i ministrach, a także przy dwóch brytyjskich i jednym amerykańskim ambasadorze w Ankarze (Sir Maurice Peterson, Sir Edward Kelly, George McGhee). Drobiazgi tego typu nabierają znaczenia, gdy po-

⁵ <http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/searchresults.asp?SearchInit=0&txtsearchterm=turkey&txtfirstdate=1945&txtlastdate=1953&txtrestriction=&hdnsorttype=Reference&image1.x=28&image1.y=14> [dostęp 10.07.2009].

<http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/searchresults.asp?SearchInit=0&txtsearchterm=turkish&txtfirstdate=1945&txtlastdate=1953&txtrestriction=&hdnsorttype=Reference&image1.x=43&image1.y=11> [dostęp 10.07.2009].

⁶ Soviet-Turkish relations: Black Sea convoys to the Soviet Union: proposed revision of the Montreux Convention: memorandum on the recent history and present position of the Straits question, 1945.

⁷ Zob. przypis 4, oraz: M.S. Bilgin, *Soviet-Armenian Collaboration Against Turkey in the Post-Second World War Period, 1945–47*, „Review of Armenian Studies” 2003, vol. 2, nr 5; idem, *Turkey's reliance on Britain: British political and diplomatic support for Turkey against Soviet Demands, 1943–47*, „Middle Eastern Studies” 2004, vol. 40, nr 2.

dejmujemy żmudne wysiłki w celu identyfikacji postaci istotnych dla prowadzonych przez nas badań.

Reasumując, należy stwierdzić, że do rąk czytelnika trafiła wartościowa, ciekawa, a także, mimo pewnych uchybień, dość starannie zredagowana praca. Bilgin udowadnia, że rzetelne badania tematyki dotyczącej zimnej wojny nie mogą się ograniczać do stosunków pomiędzy mocarstwami. Oddając się lekturze, warto jednak pamiętać, że jej autor jest Turkiem, co w wypadku niektórych wątków nieco utrudniło w pełni obiektywne podejście do tematu.

Joanna Janus